

KAYA-DUVAR RESİMLERİ, FRESK VE BALBALLARDA ESKİ TÜRK TİPİ FİGÜRLERİ (Grafik sanatı açısından bir inceleme)

BAYBARS GÜLENSOY*

Türk sanatı, öteki bazı milletlerin sanatlarından çok eski bir tarihe sahiptir. Türk sanatının Orta Asya steplerinden Avrupa ortalarına kadar geniş bir sahaya yayılmış olmasının yanında, Hun, İskit, Avar, Kök-Türk, Uygur, Selçuklu, Osmanlı gibi sınıflamaya tâbi tutulması da konununenginliğini gösterir.

Bugün için elimizde bulunan en eski sanat tarihi malzemeleri, Altay dağlarının kuzey doğusuna yakın ve Yenisey ırmağının aşağı mecrasında yer alan Minnusink'ten Macaristan'ın batısındaki ovalara kadar uzanan geniş coğrafyada ele geçirilmiştir.¹ Avrupa'nın pek çok müzesini süsleyen Hun sanat eserleri arasında, özellikle, Pazırık kurganlarında bulunan *üzengi*, *eyer*, *yular* gibi at koşumları ile ilk halı örnekleri, keçeler, giyim-kuşam malzemeleri, bronz heykeller, başlıklar, tokalar, aynalar, masklar ve öteki etnografik malzemelerdir.²

Hunlardan sonra, Türk kültür ve medeniyeti alanının önemli bir yeri olan Kök-Türk sanatı³ da, henüz başka kültürlerden fazlasıyla etkilenmemiş olmasından dolayı, ayrı bir özelliğe sahiptir.

Kök-Türklerin, Türk kültür ve sanat tarihinin yanında Türk dili için çok önemli olan yazıtlar⁴ bırakmış olmaları ayrı bir önem arz etmektedir.

* Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Grafik Öğretim Görevlisi.

¹ Bkz., G. Németh, *Attilâ ve Hunları*, (çeviren: Ş. Baştav), Ankara 1983 (2. baskı). Ek olarak verilen ikinci harita.

² Geniş bilgi için bkz., N. Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, Ankara 1972, 243 s.

E. Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978. "Hun kültür tarihi" için bkz., s. 43-74.

³ Bkz., E. Esin, *a.g.e.*, s. 75-115.

⁴ Bkz., H. N. Orkun, *Orhun Yazıtları I-IV*, İstanbul 1942-47. (Kök-Türk devri göçebe çevresinin insan ve hayvanları tasvir eden bütün *figüratif* "müşahhas" eserlerine râci olmak üzere, stilistik bakımından, şu mülâhazaların geçerli olduğu söylenebilir: Eski göçebe üslûbunun geleneği, VI-VIII. yüzyıllarda, yarı göçebe Türk çevresinde henüz yaşamakta idi. Efsanevî muhtelif şekiller, maskeler, piktogramlar ve piktogram'a yakın üslûpta basitleştirilmiş,

Kök-Türkleri takiben, aynı coğrafyada kurulan Uygur Türk devleti ile Türk sanatının değişik bir yönü ortaya çıkmıştır. Önce Budizmi, sonra bir kısmı Maniheizm ve Hıristiyanlığı kabul eden Uygurlar zamanında, Turfan ve Hoço civarında, en önemlisi de Bin Buda mağaralarında ele geçirilen sanat eserleri⁵ Türk sanat tarihinin eşsiz örnekleridir. Rulo ve blok yazma ve basma kitaplara fırça ile yapılan minyatür türü resimler, kaya ve duvar fresklerinde görülen çeşitli insan, hayvan, bitki ve mitolojik yaratık figürleri sanat tarihçileri için zengin kaynaklardır.

Uzun bir geçmişi olan Türk sanat tarihinin sayısız malzemelerinin Türk sanatçıları ve ustaları tarafından yorumlandığı bir gerçektir. Yalnız, çeşitli devirlerde, gerek farklı coğrafyada yaşayan komşu kültürlerle yakın temas ve Budizm, Maniheizm, Hıristiyanlık, Musevîlik ve İslâmiyet gibi dinlerin tesiri ile Türk sanatında da farklılıklar meydana geldiği hususunda yorumlar yapılmaktadır.

Bu araştırmamızda, zengin ve çeşitli konularda eserlere sahip Türk sanatının bir yönüne, *grafik* açısından temas edip, Türk sanatçılarının es-

---

en karakteristik hatlara ircâ edilmiş, büyük çapta şekiller devam ediyordu. Göçebelerin mübalâgaya (abartmaya) yatkın, (expressionist) üslûbu da henüz kuvvetini kaybetmemişti. E. Esin, *a.g.e.*, s. 110).

(M. VI-VIII. yüzyıllarda yarı göçebe Türkler eski İç Asya atlı göçebelerinin sanat kollarının çoğunu yaşatmaya devam ediyorlardı. Kaya üzerine, al boya ile resim yaparak veya taş madenî bir uç ile çizerek, petroglif denen levhaları vücûda getiriyorlardı. Taştık devrindeki gibi, tahta üzerine resim yapıyorlardı. Dikili taşlara, insan ve hayvan heykelleri yontuyorlardı. Maden sanatının göçebelerce bilinen her kolunda, “koyma” (dökme), çekiç ile döğme, kesme, kazma, çalma, çakma ve sonradan Şam işi adını alan, kakma tekniklerinde, ün salmışlardı.

“Tamga” denen teknik ile, kalıp vurularak, zengin şekilde süslenen Kök-Türk devri keramığının, tahta kalıba vurulmuş madenî eserleri taklit ettiği dikkati çekmiştir. E. Esin, *a.g.e.*, s. 109-110).

⁵ Uygur sanatı için bkz., E. Esin, *a.g.e.*, s. 117-136. Uygur sanatı için A. von Le Coq’un şu eserleri de önemlidir: *Chotscho*, Berlin 1913.

Die buddhistische Spätantike in Mittelasien, I-IV, Berlin 1922-1928. (II. cildi: *Manichaeische Miniaturen*).

Bilderatlas zur Kunst-und Kulturgeschichte Mittelasiens, 1915.

Auf Hellas Spuren in Ostturkistan, Leipzig 1926.

(Gandhâra sanatının III. ve IV. üslûbu Uygur üslûbudur. Fresklerde Çin üslûbu da görülür. Resim sahasını fevkalâde çiçek bezekleri doldurur. Antik heykeller (Nike, Apollon, Ganymedes) Gandhâra’dan zaman ve mesafece uzaklaştıkça Türk ve mongoloid tipe dönüşerek ayrı manâ alırlar. ... *Bezeklik* ve *Murtuk* fresklerinde Uygur Budizm erkek ve kadın hayır sahiplerinin geçtiği görülür. Bu freskler kültür tarihi bakımından olduğu kadar, realizmleri dolayısıyla, ırk antropolojisi bakımından da ilgi çekicidir. Resimler, turanid ve Ön Asya tipi özelliklerini açık aksettirir. A. von Le Coq, *Bilder Atlas*, s. 9; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 111).

ki Türk tipini figüratif olarak nasıl yorumladıkları üzerinde durmak istiyoruz. Bu konu için de, *kaya ve duvar resimleri* ile *balbal* ve *fresklerde* yer alan tipleri seçtik. Ancak, Selçuklu devri çini ve seramiklerinde çizilmiş çeşitli Türk tipleri⁶ ile XIV. yüzyılın önemli bir tıp eseri olan Sabuncuoğlu Şerafettin'in "*Cerrâhiyetü'l-Hâniyye*" sindeki minyatür tiplerini, yeri geldikçe, yorumladık.

Türklük, üç büyük ırk ailesi (europid, mongolid, negrid) içinde europid ırkına mensuptur.⁸

Orta Asya içlerine kadar uzanan bölümde esmer alpin, dinarid ve turanid ırkları bulunmaktadır. Baltıklı, alpin, dinarid ve turanid ırkları brakisefaldir.⁹

Türklerde mongolid ırkın ancak silik izleri sezilmektedir. Ortalama boy, erkeklerde 166-167 cm.dir. Nâdir olarak daha yüksek boylulara rastlanırsa da umumî olarak orta boyludurlar. Vücut yapısı güzel ve hareketli, yaşlandıkça şişmanlamaya müsaittir. Kafatası yuvarlak, 84-85 cm.dir Alın oldukça yüksek, yumru ve geniştir; ense kısa olmakla beraber, dinarid ve Ön Asya ırklarında olduğu gibi yassı olmayıp hafif yuvarlaktır. Kafatası da mutedil şekilde yüksek olup, tepesi hafif yuvarlaklık gösterir. Kafatasına nazaran yüz büyük olmayıp, aşağı doğru daralmaktadır. Elmacık kemiklerinin fazla gelişmesi ve çıkık olması sebebiyle aşağı yukarı, çok defa, biraz daralmış görünür. Yüz, umumî olarak geniş ve yassı olmakla beraber, mongoloidlerdekine benzemez. Zira bunun iki tarafı şişkin olmasına rağmen, kesin olarak europid karakterde ve yüz sathından hayli çıkık durumdadır. Diğer taraftan burun nispeten küçük, düz veya kısa gaga burnu biçimindedir. Binaenaleyh ne dinarid ırkın çengel burun kabalığına, ne de armenid burnun etliliğine, mongolid burun yassılığına ve ne de Doğu Baltık burun basıklığına rastlanmaz. Kaş kemerini teşkil eden kemik hafifçe gelişmiş olup, kaşlar düzgündür. Göz yarığı nispeten dar ve küçük olmakla beraber, mongoloid perde yoktur. Gözün iç köşesi dış köşeye na-

⁶ Ayrıca bkz., Selçuk Mülayim, "Selçuklu Süsleme Sanatı," *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet Kongresi Tebliğleri*, Kayseri 1992, s. 81-136. (s. 132-135'te verilen çizimler).

B. Aylâ Doğan, "Eski Türk Tipi Hakkında," *Türk Kültürü*, III/29 (Mart 1965), s. 6-9 (298-301).

⁷ Eser üzerinde Vecihe Kılıçoğlu (Hatipoğlu) tarafından dil özellikleri konusunda doktora çalışması yapılmış; minyatürleri de başta S. Ünver olmak üzere pek çok tıp tarihçisi tarafından yorumlanmıştır. Metin ve tam renkli tıpkıbasım 1992'de İter Uzel tarafından iki cilt halinde hazırlanmıştır (bkz., Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrahiyyetü'l-Hâniyye*, T.T.K., Ankara 1992). Ayrıca resimler için bkz., I. Uzel "Cerrahiyyetü'l-Hâniyye Minyatürleri", *Kültür ve Sanat*, IX, 1991, s. 23-27.

⁸ Bkz., Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 7.

zaran daha içeri kaymıştır. Küçük siyah gözler, bilhassa kadınlarda canlı ve parlaktır. Yanak kemiğinin yağ yastığı gelişmiş ve bu yüzden burundak çizgisi (sulcus nasolabialis) derindir. Ağız nispeten küçük, dudaklar şişkin olmayıp dar ve düzgündürler. Çene küçük, kuvvetli, dinarid ırkında olduğu gibi yüksek değildir. Kulak küçük ve yatıktır. Vücuttaki kıllar, Ön Asya ırklarında olduğu kadar gelişmemiş olmakla beraber, kesin olarak europid vasfındadır, mongolid değildir. Koyu esmer ve siyah saç sık ve dalgalıdır. Bıyık ve sakal siyah ve seyrek. ¹⁰

Anadolu Türkleri de turanid ırkının daha ziyade “taurid,” diğer bir tabirle Ön Asya unsurları ile karışmışlardır. Bazı nazariyelere göre münferit Türk oymaklarına da Moğol kanı karışmıştır. Moğollar ise europid ırktan olmayıp “Sinid” ve diğer Doğu Asya ile birlikte “mongoloid” ırkındadırlar. Türklerin arasında, batıdan doğuya doğru gidildikçe, bu ırkın vasıflarını gösteren gruplara rastlanır. ¹¹

Elimizdeki insan figürlerine göre, eski Türklerden Hun tipinin karakteristik özellikleri, L. Rasonyi'nin yukarıda belirttiği çizgilere uymaktadır ¹²:

Gözler: hafif çekik badem,
Kaşlar: ince,
Burun: dümdüz yassı,
Yanaklar: yuvarlak dolgun.

Gayet kuvvetli naturalist birer portre mahiyeti olan maskelerden, Oğuzların görünüşünün diğer Türkler gibi, yarı mongoloid yarı europeoid olduğu anlaşılır. Bir maskenin, Çin sınırlarında da kuzey göçebelerinin eski devirlerden beri alâmeti olan keskin kartal burnu bulunduğu görülmektedir (bkz. Esin, not 13'teki eser, levha XXXIV/a). İbn Fadlan'ın anlattığı gibi, Oğuz maskelerinde de Oğuzların matrûş veya “keçi gibi seyrek sakallı” olduklarını görmekteyiz. Kulak diplerinde, Kaşgârlı'nın “tulun” veya “küjik” dediği zülüfleri vardı. ¹³

Kök-Türk devrinden önce Orta Asya'da Hellenistik, Parthe ve Hun tarzında, kısa ve kıvrıkcık saçlı ve bazen de gür sakallı erkek başları tasvir edi-

¹⁰ Rasonyi, *a.g.e.*, s. 8.

¹¹ Rasonyi, *a.g.e.*, s. 9.

¹² Bkz., Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, İstanbul 1972, s. 51: Birinci Pazırık kurganından çıkarılmış yuların ayrıntılarına göre.

¹³ E. Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s. 83-84.

liyordu.¹⁴ Milâdî VI. yüzyılda Kök-Türk kağanı Mu-Kan mavi gözlü ve uzun kırmızı yüzlü bir europeoid olarak tasvir ediliyordu.¹⁵

E. Esin'e göre, Çinlilerle karışma neticesinde olsa gerek, VIII. yüzyılda Bilge Kağan'ın veya Kök-Türk sülâlesine mensup başka birisinin tasviri ve bilhassa Köl-Tigin mongoloid olarak gözükmetedir.¹⁶

Türklerin bir hususiyeti de erkeklerin uzun saçları idi. Kök-Türk beylerinin saçları umumiyetle uzun ve serbest dalgalanırdı. Bu uzun saçlar ancak matem sebebiyle kesilirdi. Uygur metinleri alplerin uzun saçını aslan yelesine benzetir. Kaşgârlı Mahmud "idunçu saç" tâbiri ile mukaddes olan ve kesilmeyen saçtan bahseder M. 630'da Batı Türk Kağanı "T'ong" Yabgu'nun uzun saçları böyle serbest dalgalanıyordu ve başına bir yeşil kurdele veya sarık sarmıştı. "T'ong" Yabgu'nun maiyetindekilerin aynı devirde yaşayan Kagnılı "T'ie-le" beyleri gibi, örülü saçları bulunuyordu. Bu beyler, ancak Çin hizmetine girince, örülü saçlarını kesiyorlardı. Türk mezar heykellerinde (balballarda) örülü saç çok gözükür. Hueich'ao'ya göre, Toharistan Türkleri saç ve sakallarını traş ederlerdi. Kaşgârlı'dan öğrendiğimize göre, başın ancak tepesi traş ediliyor ve bu bir Türk âdeti sayılıyordu. Türkler gibi başının tepesi saçsız olan kimseye "tok" veya "toker" deniliyordu. "Toklı" ise kuru kafa demekti. Başın traş edildiği zaman, alın ile saçaklar hizasında zülüfler bırakıldığını ve bu âdet yeni evlenen "Hsien-pi" gençleri ile Suyâb-Balasagun halkı ve Uygur çocuklarında da görüldüğünü biliyoruz. Uygur metinlerinde Burkan (Buda)'nın *uşnişa'sına* (başının tepesindeki efsanevî çıkıntıya) *topuz* anlamına "saç teginsük" denmesi ve topuza "didim" (tâc) adı da verilmesi Türklerde ve bütün İç Asya'da topuza atfedilen mertebe işâreti anlamını belirtmektedir. Nitekim, Tibet kaynaklarında adı geçen ve Uygur ili olduğu Laufer tarafından tahmin edilen bir memlekette, hükümdar saçlarını topuz şeklinde toplamakta ve topuzun üstüne, beş sınıf halkı temsil eden, beş dilimli bir tâc giymekte idi. Türk hükümdar tasvirlerinde de, meselâ Köl-Tigin'in, veya Bilge Kağan sanılan şahsın tasvirinde muhtemelen topuz şeklinde toplanmış olan uzun saçlar, serpuşun altına saklanmış gözükmetedir. Sanatkâr tasvirlerinde, başlığın altında sezilen topuz, ustalık tâcı olabilir.

Köl-Tigin heykelinin, tâc gibi, üç dişli kenarı olan börkü, Hun devrinden beri, Çin sanatında kuzeyli beylerin başında görülen bir serpuş-

¹⁴ Esin, *a.g.e.*, s. 138.

¹⁵ Esin, *a.g.e.*, s. 106; V. Eberhard, *Çinin Şimâl Komşuları*, Ankara 1942, s. 67, 68.

¹⁶ Esin, *a.g.e.*, s. 106.

tur. Kök-Türk devri sanatında bu şekil börk ve üç dişli tâç çok tasvir edilmiştir.

Çinlilerin aksine olarak Kök-Türkler, kaftanlarını sola iliklerlerdi. Kırgız erkeklerinin, Oğuzlar gibi, küpe taktıkları da rivâyet olunur.¹⁷

Türkistan figüratif sanatında güzellik normlarının değiştiğini VI-VII. yüzyıllarda görmekteyiz. Parthe devrinde, Hellenistik tesirler altındaki Yakın Doğu devrelerinde gelişen ve Orta Asya'ya kadar yayılan, bir güzellik normu mevcuttu.¹⁸

Halçayan'da Hellenistik devir ephēbos'unu hatırlatan, sivri çeneli, küçük bir yüz, büyük ve yumuşak bakışlı gözler ve kıvrık kısa saçlar ile tebâruz eden çehreler, Orta Asya sanatında uzun süre devam etmiştir.

Şahısların adları yazılı bulunan bir Uygur duvar resmi, sanki Kaşgârlı'nın "Tat (ve) Tabgaç" yâni yabancı ve Tabgaç-Türk tâbirini tasvir eder. Ad kitâbelerinde "Tat" oldukları anlaşılan "toyın"lar, Türklerden daha mongoloid (Çinli?), yassı burunlu ve kıllıdır (Çin sanatında kıllı yüz yabancıya delâlet eder. Uygurlar bu âdeti Çinlilerden alıp onlara karşı kullanmışlardır). Ad kitâbelerinde Türk oldukları anlaşılan "toyınlar" çekik gözlüdür, fakat Tabgaç normlarına uygun olarak ve "uzun burunlu kuzeyli göçebeler"e atfedilen şekilde, ince uzun burunları vardır.¹⁹

Uygur sanatında "küzetkici" ve alplerin dev boyda, sert bir ifâde ile tasvir edildikleri E. Esin tarafından belirtilmektedir.²⁰

Elimizde bulunan verilere göre, *Türk tipinin grafik özellikleri* şöyledir:

Kafatası	: yuvarlak (84-85 cm.); mutedil şekilde yüksek, tepesi hafif yuvarlak.
Ense	: kısa, hafif yuvarlak.
Alın	: oldukça yüksek, yumru ve geniş.
Yüz	: büyük olmayıp, aşağı doğru daralmakta; geniş ve yassı (mongoloid değil).
Kaş	: kaş kemerini teşkil eden kemik hafif gelişmiş; düzgün.

¹⁷ Esin, *a.g.e.*, s. 106-107 ve bu eserde verilen 167-176 numaralı notlardaki bibliyografya.

¹⁸ Esin, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁹ *Gös. yer.*

²⁰ Esin, *a.g.e.*, s. 139.

Göz	: göz yarığı dar ve küçük (mongoloid perde yok); gözün iç köşesi dış köşeye nazaran daha içeri kaymış.
Elmacık Kemikleri	: fazla gelişmiş; çıkık.
Burun	: nisbeten küçük, düz veya kısa gaga burun şeklinde.
Yanak	: Yanak kemiğinin yağ yastığı gelişmiş; burun-dudak çizgisi derin.
Ağız	: nispeten küçük.
Dudaklar	: şişkin olmayıp dar ve düzgün.
Çene	: küçük (yüksek değil).
Kulak	: küçük ve yatık.

Devrinin Türk grafik sanatçıları diyebileceğimiz ustalar, yukarıda belirtilen *Türk tipini* çizgilerinde şöyle yorumlamışlardır (ekte verilen çizimlere bakınız):

Yüz	: ay yüzlü.
Kaşlar	: yüzün üst kısmında, uçlar birbirine yaklaşık duran iki yatay çizgi.
Gözler	: (hemen kaşların altında) çok küçük iki nokta veya basık iki üçgen veya paralel çizgi; bazen iki paralel çentik, bazen badem biçimi.
Burun	: tek veya iki düşey çizgi hâlinde başlar, ince yapılı olarak ağıza yaklaşır.
Ağız	: iki küçük paralel çizgi veya bir noktadan ibarettir.
Çene	: bazen küçük bir çıkıntı hâlinde, bazen de baş kütlelerinden ayrılmayan bir belirsizlik hâlinindedir; bâzı tiplerde uçta 3-4 mm. aralıklı yatık iki çizgi, bazen dudak altında T şeklinde bir çizgi.
Kulak	: balballarda bazen hiç belirtilmemiştir; bazı tiplerde üst uçları sivri, bazılarında uzun ve dar.
Elmacık Kemikleri	: bazı tiplerde yanağın hemen altında /c/ şeklinde, bazılarında da /o/ şeklinde belirtilmiş.

